
В.Прилуцький**МОДЕРНІЗАЦІЯ ПРОМИСЛОВОСТІ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У
МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1921 — 1938 рр.)**

Розглядаючи проблему модернізації промисловості радянської України у міжвоєнний період, слід, на наш погляд, хоча б коротко охарактеризувати ешелонну концепцію розвитку модерного суспільства. Згідно неї в залежності від часу вступу і закономірностей розвитку вирізняються три групи країн. Країни першого ешелону (більшість країн Західної Європи, США, Канада), де модернізація була органічною, спонтанно витікала з усього ходу повсякденного життя суспільства. В них усі його сторони – економіка, політика, повсякденне життя, духовна сфера тощо розвивалися більш чи менш рівномірно, доповнюючи одна одну, що, ОДНАК, не виключало гострі соціальні конфлікти.

До країн другого ешелону можна віднести країни Східної та Південно-Східної Європи, Росію, Японію, Туреччину. Вони, як правило, відставали від країн першого ешелону на фазу розвитку. Їхню правлячу еліту або групи, які її змінили, спонукали до модернізації самі різноманітні причини: загострення конкуренції на світових ринках, поразка у війні чи навіть загроза втрати незалежності. Для цих країн було характерним дуже швидке, форсоване проходження того шляху соціально-економічного та технічного розвитку, який країни першого ешелону подолали за десятиріччя і навіть сторіччя. Це стало можливим завдяки перш за все чужому досвіду, запозиченню багатьох форм виробництва, техніки та соціальної організації у більш розвинутих країн. Нерідко воно було чисто зовнішнім, без відповідних змін у культурних та соціальних інститутах. Наздоганяючий характер, стрибкоподібність розвитку, породжували розрив між різними структурами суспільства. Величезну роль у країнах другого ешелону грає держава, яка виступає не тільки ініціатором модернізаційних перетворень (революції зверху), але й системотворчим фактором. На основі синтезу держвласності та влади складається особа соціальна група, яка перетворюється на непідконтрольну структуру.

В країнах третього ешелону (більшість країн Азії, Африки та Латинської Америки) визначальну роль у процесі модернізації відіграли зовнішні фактори. Вона була, як правило, поверхова і мало торкалась укладу життя основної маси населення. В ході

модернізації країн третього і навіть другого ешелонів виникала багатоукладність господарства.

Російська імперія, до складу якої входила більша частина українських земель, являла собою типову країну другого ешелону. Її розвиток мав наздоганяючий характер. Ключовим завданням було здійснення процесу оновлення з тим, щоб Росія могла суперничати з найбільш розвинутими світовими державами. В 1870 – 1913 рр. середньорічні темпи приросту продукції на душу населення у % склали: Росія – 5,2; США – 5,0; Великобританія – 2,0; Німеччина – 4,4; Франція – 2,6¹. По швидкості зростання промисловості Російська імперія складала гідну конкуренцію провідним країнам. Але в цілому, незважаючи на прискорений промисловий розвиток, вона залишалася далеко позаду від країн першого ешелону. Так, в 1913 р. за обсягом промислового виробництва вона поступалася в 2,5 рази Франції, в 4,6 – Великобританії, в 6 – Німеччині, в 14,3 – США².

На початку ХХ ст. одне з провідних місць серед промислових районів Російської імперії займала Україна. У загальноросійському промисловому виробництві продукція тільки її великої промисловості в 1913 р. становила 20,7 %³. Найбільш високого рівня досягли добувна та металургійна галузі. Донецько-Криворізький район став головною вугільно-металургійною базою Російської імперії. Однією з характерних рис розвитку промисловості України було швидке зростання великих підприємств. За рівнем концентрації промислового виробництва Україна, як і Росія в цілому, ще наприкінці ХІХ ст. вийшли на перше місце в світі.

Процес модернізації, зокрема промисловості, був перерваний революцією та громадянською війною, які мали катастрофічні наслідки для української економіки. У 1920 р. загальний обсяг промислової продукції УСРР скоротився майже в дев'ять разів порівняно з 1913 р., у тому числі виплавка чавуну до 0,5 %, сталі до 17 %, виробництво прокату до 1,8 %, продукції машинобудування – до 4 %, видобуток вугілля – до 17,8 %⁴.

Більшовицьке керівництво мало свій план відбудови народного господарства. Марксистський шлях до соціалізму завжди пов'язувався з розвитком фабрично-заводського господарства. Жовтнева революція не змінила цих поглядів. Більш того, оскільки робітничий клас прийшов до влади не просто в одній країні, а в країні переважно аграрній, дрібноселянській, економіка якої була зруйнована, завдання відбудови промисловості, прискореної індустріалізації набувало особливої ваги. Саме з

таким розрахунком розроблявся план відродження економіки країни. У лютому 1920 р. була утворена Державна комісія електрифікації Росії (ГОЕЛРО). У грудні 1920 р. XII Всеросійський з'їзд рад розглянув і затвердив план ГОЕЛРО. Під електрифікацією розуміли технічну реконструкцію (модернізацію) народного господарства, що здійснювалася на найпрогресивнішій енергетичній основі – електриці. План був розрахований на 10 – 15 років і передбачав виконання гігантської на той час будівельно-виробничої програми. Згідно нього планувалося збудувати 30 нових потужних електростанцій, з них 4 — в Україні: Штерівська, Лисичанська, Гришинська та Дніпровська. В галузі промисловості пріоритет належав важкій індустрії (машинобудуванню, металургії, хімії, виробництву будматеріалів тощо), яка була повинна забезпечити місто та село сучасними знаряддями праці. Завдання плану великою мірою пов'язували з відбудовою і розвитком основної на той час вугільно-металургійної бази країни – Донбасу і Придніпров'я. Так, виробництво чавуну тут мало досягти 4,8 млн. т. (на 17,2 % більше ніж виплавляла вся Російська імперія в 1913 р.), довести щорічний видобуток залізної руди до 8,8 – 9,6 млн. т., вугілля до 40 – 48 млн. т., або в 12 раз більше ніж видобувалося у 1920 р., підвищити виробництво металообробної промисловості в 2 – 2,5 рази, а хімічної в 3 рази порівняно з довоєнним рівнем⁵. Особливе значення надавалося використанню кваліфікованої робочої сили: при її чисельному зростанні усього на 17 % обсяг виробництва намічалось підняти вдвоє⁶. Загальна обґрунтованість накреслень підкріплюлася порівнянням з досвідом індустріалізації Російської імперії в 1908 – 1912 рр. Темпи майбутнього десятиліття лише ненабагато попереджали показники передвоєнного часу. Про свержвисокі швидкості, про стрибки мова ще не йшла. Панувало ясне розуміння того, що переваги радянського ладу почнуть виявлятися не зразу, а по мірі економічного відродження. На наш погляд план ГОЕЛРО був першим програмним документом більшовицького керівництва в якому були накреслювалися основні напрями не тільки відбудови, але й модернізації промисловості країни.

У 1921 р. було проголошено курс на здійснення нової економічної політики (НЕПу). На перший план було висунуто інтереси сільського господарства. Від негайного виконання в програми промислового розвитку, передбаченого планом ГОЕЛРО прийшлося відмовитися, тим паче, що він мав реалізовуватися в межах політики воєнного комунізму.

Для практичного втілення принципів непу у промисловості особливого значення набув “Наказ Ради Народних Комісарів про впровадження в життя начал нової економічної політики” від 9 серпня 1921 р. у якому було докладно визначено заходи радянської влади, спрямовані на реорганізацію промислового виробництва. Вони стосувалися управління націоналізованими промисловими підприємствами, принципів їх виробничого функціонування, нових засад підприємницької діяльності. Частина націоналізованих підприємств переводилася на “точний господарський розрахунок”. ВРНГ мала право втручатися в їх виробничу діяльність лише настільки, наскільки цього вимагали загальнодержавні інтереси. Підприємства, які були переведені на госпрозрахунок, могли вирішувати проблеми необхідного матеріально-сировинного забезпечення виробничих процесів шляхом самозаготівель і закупівель на вільному ринку. Їм надавалося також право реалізовувати на ринку частину продукції власного чи підсобного виробництва⁷.

Нові кроки більшовицького керівництва щодо промисловості більш повно було викладено у постанові Ради Праці та Оборони від 12 серпня 1921 р. “Основні положення про заходи по відновленню великої промисловості та піднесенню і розвитку виробництва”. В ній ідея концентрації виробництва набувала конкретної форми. Згідно цієї постанови, найбільші підприємства певної галузі могли бути з’єднаними в особливі госпрозрахункові об’єднання. (По суті мова йшла про утворення трестів, хоча сам цей термін не застосовувався). Їх правлінням передавалися підприємства з обладнанням, матеріалами, запасами, паливом і сировиною, підсобними виробництвами. Вся продукція цих об’єднань повинна була надходити у державний фонд за винятком витрат на виробництво⁸. Таким чином госпрозрахунок, свобода комерційної діяльності значно обмежувалися. Документ аналогічного змісту – декрет РНК УСРР “Основні положення про заходи по відбудові великої промисловості, піднесенню і по розвитку виробництва” було прийнято 21 жовтня 1921 р.⁹.

Документи правлячої партії свідчать, що після переходу до непу вона не мала цільної та конкретної програми відбудови промисловості. Протягом 1921 р. висувалися лише загальні положення цієї промислової політики виходячи з стану господарства, що склався на той час. Це стосується відбудови промисловості, концентрації виробництва, розширення господарської діяльності підприємств і об’єднань, господарського розрахунку. Питання про

роботу промисловості розглядалося у грудні 1921 р. на VI конференції КП(б)У. На ній було прийнято резолюцію “Промисловість в умовах нової економічної політики”, в якій зокрема зазначалося: “Основним моментом нової економічної політики в промисловості є принцип зосередження сил і засобів пролетарської держави на завданнях піднесення великих підприємств... Практично це виявляється в максимальному обмеженні того кола підприємств, яке лишається в безпосередньому управлінні державних органів, з одного боку, і максимальному уточненні господарської вигідності цих підприємств для виконання державних планів економічного розвитку – з другого”¹⁰.

У колі заходів влади, спрямованих на відновлення великої промисловості, важливе місце мало трестування. Відсутність обґрунтованої програми трестування, невизначеність правового поля, разом з суто економічними проблемами обумовлювали стихійність цього процесу. У багатьох випадках трести копіювали главки періоду “воєнного комунізму”. Трестування проводилося поспіхом, механічні засади цього процесу домінували. Масове трестування промисловості республіки почалося у другій половині 1921 р. і в основному завершилося на кінець 1922 р. У основу трестування було покладено такі принципи:

1. Об'єднання групи однорідних підприємств, пов'язаних територіально, для концентрації виробництва на підприємствах найбільш забезпечених необхідним устаткуванням для більш раціонального розподілу виробничих матеріалів по окремих підприємствах.

2. Об'єднання групи підприємств, хоч і неоднорідних, але діючих на одній території, що давало можливість забезпечувати їх сировиною, паливом, продовольством (наприклад, комбіновані трести на Донбасі).

3. Об'єднання підприємств, які взаємно доповнювали одне одного в процесі виробництва.

Перші трести в УСРР – “Хімвугілля” та “Укрпапіртрест” було організовано у вересні 1921 р. Трест “Хімвугілля” об'єднував 7 хімічних заводів, 73 вугільні шахти та ряд малих допоміжних підприємств. В кінці вересня 1921 р. створюється один з найбільших трестів країни – “Південсталь”. Він об'єднував три важливі металургійні заводи – Макіївський, Юзівський і Петровський з необхідними вугільними шахтами і коксовими підприємствами. У 1922 р. до його складу увійшло ще 19 металургійних підприємств республіки¹¹. В кінці 1921 і на початку

1922 р. було створено трести майже в усіх галузях промисловості: “Донбасцемент”, “Донбаскераміка”, “Маслотрест”, “Тютюнтрест”, “Цукротрест”, “Електротрест”, “Склосода”, “Коксобензол”, “Укрсільмаштрест” та інші. В цілому трестування промисловості в УСРР було завершено наприкінці 1922 р. Створено 24 треста, які безпосередньо підпорядковувались Українській раді народного господарства (УРНГ). Вони об’єднували 433 найбільших і найкраще устаткованих промислових підприємства в усіх галузях промисловості.

Концентрація і спеціалізація підприємств набагато збільшили ступінь використання виробничих потужностей у переважній більшості трестів. Однак залежність трестів від негоспрозрахункових управлінських ланок гальмувала поліпшення ефективності виробництва. Вони приймали рішення, що впливали на результати виробничого процесу, але не несли при цьому матеріальної відповідальності за можливі збитки і не мали зацікавленості в одержанні можливого прибутку.

Господарська активність низки трестів була досягнута за рахунок використання старих запасів сировини. У найбільш тяжкому стані опинилася важка промисловість, відродження і подальший розвиток якої вимагав значних фінансових вливань, яких держава на той час не могла забезпечити. З іншого боку, не можна було розраховувати на прибутки одержані від вільної реалізації. Так, внаслідок державної промислової політики утворилося замкнене коло: продукція важкої промисловості надзвичайно потрібна державі, але сама профінансувати її вона не в змозі, а заробити на ринку підприємствам важкої промисловості не дає.

Самі трести працювали на засадах “єдиної фабрики”. Окремі підприємства не були юридичними особами, не розраховували власних витрат і не знали, який вплив здійснювали на економічні та фінансові показники свого тресту. Показовим у цьому відношенні був приклад, який навів Х. Раковський у своєму виступі на VII Всеукраїнській партконференції (квітень 1923 р.): “Політика непу спинилась коло воріт трестів, а в трестах у певному розумінні провадиться далі стара главкітська політика: наші окремі заводи, майстерні й т. ін. зовсім не поставлено на господарський розрахунок. Коли ви питаєте, як це мені трапилося в Луганську, у керівника паровозобудівного заводу, скільки коштує ваш паровоз – дорожче, чи дешевше, ніж до війни, — він відповідає: у мене нема елементів, щоб зробити таку калькуляцію,

---

я не знаю скільки коштує мій паровоз, бо машинотрест продає паровоз, машинотрест купує сировину, і в мене бракує елементів калькуляції”¹².

Хоча трести користувалися певною самостійністю на ринку, їхні виробничі програми затверджувались в раднаргоспах. Це означало, що від характеру планування залежала якість господарювання і відповідно в певній мірі ефективність виробництва. У випадках, коли директивні вказівки, що надходили до трестів відповідали реальній ситуації на ринку, планування ставало позитивним елементом виробничого процесу. Коли ж вони були відірвані від кон’юнктури, тоді планування перетворювалося на негативний фактор.

У липні 1923 р. ВУЦВК прийняв постанову “Про державні підприємства, що працюють на підставі комерційного розрахунку (трести)”, яка дала відповідь на широке коло питань щодо функціонування трестів. У цьому документі було визначено загальні засади організації роботи трестів, порядок їх заснування, матеріальне підґрунтя цих промислових об’єднань, їх керівні та ревізійні органи¹³.

Незважаючи на невисокий рівень комерційної діяльності трестів, вони відіграли позитивну роль у відбудові державної промисловості.

У відбудовному процесі промисловості УСРР можна виділити два періоди. В перший період відносно прискореними темпами розвивалося виробництво предметів широкого вжитку, відчувалися технічні труднощі у виробництві, велика нестача виробів для широкого ринку. Другий період характеризується порівняно прискореним розвитком всього промислового виробництва. В перші роки відбудова галузей промисловості, які виробляють предмети широкого вжитку, йшла швидко оскільки структурно вона простіша, ніж важка промисловість була менш пов’язана з державним бюджетом, обслуговувала широкий споживчий ринок. Навпаки важка індустрія потребувала для своєї відбудови великих матеріальних ресурсів, вона відчувала нестачу сировини, палива, продовольства, транспортних послуг. Слабо пов’язана з великим ринком, важка промисловість в значній мірі залежала від державного фінансування, яке у цей період було незадовільним. В 1923/24 р. визначається певний перелом. З’явилася потреба і стало можливим підтягнути відсталі галузі важкої індустрії, зокрема залізорудну і металургійну. Випуск продукції державної промисловості УСРР неухильно зростає.

Якщо випуск промислової продукції у 1913 р. прийняти за 100 %, то у 1921/22 р. він дорівнював 14,2 %, у 1924/25 р. – 53,9, у 1926/27 р. – 107,5, тобто перевищив довоєнний рівень. Про неухильне зростання промисловості свідчить також динаміка співвідношення питомої ваги валової продукції промисловості і сільського господарства Української СРР: сільське господарство – 70 % (1923/24 р.), 52 % (1926/27 р.); промисловість – 30 % (1923/24 р.), 48 % (1926/27 р.)¹⁴. По окремим групам і галузям промисловості УСРР як темпи, так і характер відбудови мали свої особливості, причому серед галузей важкої промисловості найшвидшими темпами розвивалося сільськогосподарське машинобудування, найповільніше – чорна металургія, а серед галузей, що виробляли предмети народного споживання, найшвидше розвивалася легка промисловість.

У 1925 р. Українська економічна нарада (УЕН) зазначала, що темпи відновлення промисловості у республіці були вищими, ніж в цілому по Союзу. Прискорені темпи відбудови і часткової реконструкції української промисловості зумовили неухильне зростання її виробництва і щорічне підвищення питомої ваги в складі державної промисловості всього СРСР (в %): 1913 р. – 20,3; 1921/1922 р. – 13,6, 1922/23 р. – 16,2, 1924/25 р. – 17,0, 1925/26 р. – 20,0; 1926/27 р. – 20,1¹⁵. Надзвичайно високі темпи промислового виробництва, особливо наприкінці відбудовного періоду, пояснюються введенням в експлуатацію законсервованих раніше підприємств. Якщо проаналізувати структуру капіталовкладень, то можна прослідити неухильне скорочення витрат на капітальний ремонт. У промисловості починався процес розширеного відтворення: якщо у 1923/24 р. на капітальний ремонт спрямовувалося 65 % капіталовкладень, на розширення і переустаткування – 35 %, що у 1925/26 р. – відповідно 19 % і 70 %. 11 % вкладень направлялося на новобудови. Ще у 1923/24 р. капіталовкладення в українську промисловість не покривали зносу основного капіталу. У 1925/26 р. вони досягли 217 млн. крб., що вчетверо перевищило обсяг позаминулого року¹⁶. Це дозволило спрямувати частину коштів на новобудови.

Темпи можливого дальшого розширення виробництва вже на 1925/26 р. наштовхувалися на складну тоді проблему основних фондів в промисловості. У звітній доповіді ЦК КП(б)У на IX з'їзді партії (грудень 1925 р.) в зв'язку з назрілим на цей час модернізаційними моментами в українській промисловості зазначалося: "Перед нами зараз стоїть завдання вже не просто відбудувати

промисловість, бо будувати соціалістичне господарство тільки по тій стежці, яка прокладена нам капіталістичним господарством, безумовно, неможливо. Нам довоєнний рівень ні в якому разі не задовольнить, довоєнні способи виробництва нас також не задовольняють, і ми вступаємо тепер в період, коли нам необхідно вже від простого відновлення наших капіталів ми повинні перейти до переустаткування наших підприємств. І зараз в надрах відбудовного періоду ми маємо вже початок періоду реконструкції”¹⁷.

У грудні 1925 р. XIV з’їзд ВКП(б) проголосив курс на індустріалізацію. Перша Всеукраїнська конференція КП(б)У (жовтень 1926 р.) в резолюції “Про внутріпартійне положення і про фракційну роботу опозиції” відзначала: “Лінія, що її твердо і неухильно проводила партія на основі постанов XIV з’їзду, незважаючи на ряд труднощів міжнародного і внутрішнього характеру, забезпечила партії значні успіхи в справі будівництва соціалізму, індустріалізації країни і зміцнення пролетарської диктатури. Зростання значної продукції соціалістичної промисловості супроводиться значним підвищенням продуктивності, частковим оновленням устаткування, зростанням капітальних затрат і скороченням накладних витрат, збільшенням кількості робітників, зайнятих на виробництві, і зростанням заробітної плати”¹⁸.

Створюючи план розвитку промисловості, органи планування виходили з політики про необхідність дальшого розвитку і зміцнення позицій в народному господарстві великої державної промисловості, передусім важкої індустрії. Так, в 1926/27 р. в УСРР було видобуто на 25 % вугілля більше проти попереднього року, видобуток залізної руди збільшився на 46 %, виробництво сільськогосподарських машин – 23 %. Не менш швидкими темпами розвивалася в Україні і чорна металургія¹⁹.

У другій половині 1920-х років радянська промисловість хоч і стала на шлях модернізації, але загальний рівень її розвитку був ще далекий від провідних капіталістичних країн. Національний прибуток в СРСР в 1928 р. складав в тодішніх цінах 26,4 млрд. крб. В 1913 р. (в цінах 1928 р.) – 20 – 31 млрд. крб. Річна продуктивність праці порівняно з 1913 р. знизилася на 23 %. Помітно зросла матеріалоемкість продукції. Фондовіддача у народному господарстві порівняно з довоєнним рівнем упала на 25 %. По відношенню до основних фондів в 1913 р. рентабельність складала 19,7 %, в 1928 р. – 10,9 %²⁰.

Головними протиріччями непу були: обмеженість сфери дії ринкових механізмів; “кризи” непу; обумовленість високих темпів

економічного зростання “відбудовним” ефектом (завантаженням припинених виробничих потужностей, який знімав проблему інвестицій); стосовно держсектору – слабке охоплення ринковими відносинами. Заходи, що приймалися по з’єднанню державного господарства з ринком були непослідовними, половинчатими, незавершеними. Нові форми господарювання виявилися досить недосконалими і не дали того ефекту, який попередньо намічався. В державній промисловості ринкові відносини розвивалися вкрай нерівномірно і однобічно. Поза рамками ринку фактично опинилися підприємства оборонної промисловості: фінансування із бюджету, постачання держресурсами по заниженим цінам. У паливної промисловості основна частина продукції споживалася за твердими цінами. Госпрозрахунок трестів в дійсності був половинчастим. Підприємства були фактично позбавлені економічної самостійності. При переході до непу продовжувався процес концентрації виробництва. Високий рівень концентрації став загальним фоном монополізації виробництва, яке суперечило ринковим відносинам. В середині 1920-х рр. зростає адміністративне втручання в економіку. Як пише американський професор М. Левін: “Росія нібито і відбудувала після війни економіку, нібито і розмахнулася, але... до рівня 1913 р. А до 1928 р. прийшло з застарілим устаткуванням. Росія бігла від відсталості, але відсталість невблаганно гналася за нею”. За даними англійського історика Р. Девіса в 1926/27 р. різниця в випуску промислової продукції на душу населення в Радянському Союзі і розвинутих індустріальних країнах була такою же великою як і в 1913 р.²¹. Потужності воєнно-промислового виробництва відновилися в кращому разі наполовину, що на фоні прогресу військових технологій і виробництва в ведучих країнах виглядало гнітюче. Так, порівняно з Францією СРСР мала потужностей по виробництву бойових літаків менше в 7 разів, танків – в 20, по дивізійній і корпусній артилерії – в 3 рази²².

Як зазначалося на XV з’їзді ВКП(б) (грудень 1927 р.), індустріалізація обумовлювала обороноздатність СРСР. У свідомості радянських людей формувалося уявлення про те, що СРСР являє собою обложу з усіх боків фортецю. З цього випливав висновок про необхідність усіма засобами зміцнювати обороноздатність країни. Перш за все шляхом прискореного розвитку воєнно-промислового комплексу.

Більшовицьке керівництво мало намір використати властивості командної економіки для нарощення виробництва озброєнь у

кількостях, які набагато перевищили потенційні можливості індустріально розвинутих держав. Для цього належало перетворити СРСР в промислово розвинуту країну.

Компартійно-радянське керівництво не поспішало з конкретизацією курсу на прискорений індустріальний розвиток. Воно вважало, що капітальне будівництво потрібно було починати не стільки з воєнних заводів, скільки з інфраструктури: нарощування видобутку палива, руд, виплавки металу, створення потужностей електроенергетики й транспорту. На XV з'їзді партії Й.Сталін навів ідеологічні та пропагандистські аргументи для розгортання мілітаризації країни: "Ми не можемо забути слів Леніна про те, що дуже багато в справі нашого будівництва залежить від того, чи вдасться нам відстрочити війну з капіталістичним світом, яка неминуча, але яку можна відстрочити або до того, моменту, поки не визріє пролетарська революція в Європі, або до того моменту, поки не назріють цілком колоніальні революції, або, нарешті, до того моменту, поки капіталісти не пересваряться між собою за переділ колоній"²³. Події 1927 р.: переворот Чан Кайши в Китаї, розрив дипломатичних відносин з Великобританією, ряд терористичних актів з боку білоемігрантів, нібито підтверджували вірність тези про загрозу війни і нової інтервенції. В резолюції "На доповідь ЦК і ЦКК ВКП(б)" прийнятій X з'їздом КП(б)У в листопаді 1927 р., зазначалося: "Констатуємо зв'язане з цими суперечностями зростання зовнішньої небезпеки імперіалістичної інтервенції щодо СРСР, X з'їзд КП(б)У з особливим задоволенням відзначає правильну політику Центрального Комітету ВКП(б), який застосовував протягом минулого періоду всі можливі заходи, щоб запобігти воєнному нападові на СРСР. З'їзд одночасно цілком і повністю схвалює всі заходи ЦК, спрямовані на зміцнення обороноздатності країни та Червоної Армії, що мають особливу важливість для України внаслідок її географічного й економічного становища. З'їзд підкреслює необхідність дальшого енергійного проведення заходів щодо оборони країни, зокрема на території України, на яку в разі війни будуть спрямовані перші удари ворогів"²⁴. Для партії більшовиків проблеми війни і миру мали значення не тільки з точки зору забезпечення безпеки і незалежності країни, але й вирішенню питання про можливість побудови соціалістичного і комуністичного суспільства.

Можна, на наш погляд, погодитися з думкою французького дослідника А. Безансона, що армія була дійсною метою радянської системи виробництва. Оскільки капіталовкладення та

науково-технічні розробки здійснювалися згідно наказів політичних інстанцій не дивно, що їх ціллю було аж ніяк не піднесення добробуту суспільства. Армія приковувала до себе всі сили і всю увагу. По суті справи, можна сказати, що виключним обов'язком виробництва матеріальних благ для суспільства було забезпечення йому умови життя, які дозволяли брати участь в посиленні військового виробництва. Проблема досягнення сучасного рівня збройних сил на основі примітивної економіки була розв'язана за допомогою концентрації засобів, за допомогою примушення або сильного уповільнення зростання життєвого рівня²⁵. Отже, більшовицьке керівництво на перший план висунуло завдання мілітаризації промисловості. Ключовою метою було здійснити процес оновлення, який перервала революція і мобілізувати ресурси державної могутності країни з тим, щоб СРСР міг суперничати в галузі передових воєнних технологій. Головним в здійсненні модернізації Радянського Союзу було його перетворення в військову супердержаву, здатну боротися за зверхність у світі.

До кінця 1920-х рр. за умов збереження непу не було умов для збільшення долі основних виробничих фондів. Реальні можливості значного зростання визначались активною частиною фондів – устаткуванням. А можливості зростання парку устаткування були ще меншими ніж інших основних фондів. Внаслідок війн з процесу поновлення устаткування випало 10 — 15 років. Його парк був винятково спрацьованим. В кінці 1920-х рр. по більшості видів устаткування потреба в його заміні, була більшою, ніж можливість такої заміни. Таким чином об'єктивно складалася ситуація практичного застою. Відставання радянської промисловості по найновішим галузям порівняно з розвинутими країнами вимірювалося десятками років. При такій відсталій економіці не можливо мати не те, що сильні, але й мінімально допустимі для будь-якої країни збройні сили.

В 1925 – 1926 рр. більшість комуністичної партії рішуче підтримала ідею про можливість побудови соціалізму в одній окремо взятій країні. На перший план висувалася проблема визначення шляхів і методів соціалістичного будівництва. Підготовка до нової спроби комуністичного штурму проходила під гаслами подолання економічної відсталості і перетворення СРСР у високорозвинуту індустріальну державу, тобто модернізації її економіки, насамперед промисловості. В партійно-державному керівництві поступово формуються дві основні стратегії економічного розвитку СРСР.

Відправним пунктом розбіжностей стало питання про співвідношення фондів нагромадження і споживання. М. Бухарін, О. Риков, М. Томський за підтримки спеціалістів Держплану і ряду інших відомств виступали з ідеєю оптимального поєднання обох цих моментів. Це визначало прагнення одночасно забезпечити досягнення декількох взаємопов'язаних цілей: підвищення життєвого рівня і культури “робітничих та селянських мас”, зростання державної промисловості та розширеного відтворення в народному господарстві взагалі, більш високі ніж в капіталістичних країнах темпи розвитку й підвищення “питомої ваги соціалістичного господарського сектору”²⁶. Таке ж оптимальне співвідношення передбачалося у розвитку важкої і легкої промисловості, у відношенні промисловості і сільського господарства. Відкидалася ідея “великого стрибка” і підкреслювалася необхідність забезпечити достатньо високі темпи розвитку на тривалий період часу. Нарешті, п'ятирічний план розумівся як більш чи менш вірний прогноз головних тенденцій у розвитку економіки з неминучими поправками на вплив міжнародних умов. Таким чином, зформульована в загальних рисах в документах XV з'їзду ВКП(б), це була стратегія регульованого ринку з обов'язковим використанням товарно-грошових відносин і подоланням диспропорцій за допомогою економічних методів.

Ще раніше з ідеєю “надіндустріалізації” виступили головні суперники Й. Сталіна в боротьбі за владу Л. Троцький, Л. Каменєв, Г. Зінов'єв. Вони наполягали на тому, щоб масштаб розриву в цінах на промислові і сільськогосподарські товари (“ножиці” цін) був максимальний. “Надіндустріалізація” загрожувала підвищенням соціальної напруженості в суспільстві. Надто високі темпи промислового будівництва призводили до зниження матеріального добробуту більшості населення країни. Опубліковані у жовтні 1927 р. тези ЦК ВКП(б) до XV з'їзду партії засудили цей курс. Сам з'їзд, що відбувся у грудні того ж року, у котрий раз наголосив, що значне перекачування коштів із сільського господарства у промисловість призводило до політичного розриву з селянством і підризу сировинної бази індустрії.

Вже в документах XV з'їзду партії виявилось, що в партійно-державному керівництві складався й інший варіант розвитку країни. За ним стояли члени політбюро ЦК ВКП(б) Й. Сталін, В. Куйбишев, В. Молотов. Серед тих, хто йшов за генсеком, було в повному складі й більшовицьке керівництво України, в тому числі генеральні секретарі ЦК КП(б)У Л.Каганович (до липня

1928 р.) і С.Косіор, голова РНК УСРР В.Чубар, голова ВУЦВК Г.Петровський. Проголошуючи кінцевими цілями індустріалізацію народного господарства, кооперування сільського господарства та середніх прошарків міста, підйом добробуту та культурного рівня населення, побудову соціалізму, — вони схилилися до нереальності висновку про одночасний і рівномірний рух до всіх головних цілей. ВРНГ СРСР, який з літа 1926 р. очолював В. Куйбишев, виступав за форсований розвиток важкої промисловості.

30 вересня 1928 р., напередодні нового господарського року у газеті “Правда” з статтею “Замітки економіста” виступив М. Бухарін. На перший погляд в ній начебто критикувалися погляди Л. Троцького про політику “надіндустріалізації”, але насамперед вона спрямовувалася проти економічної політики, яку на той час проводили Й. Сталін та В. Куйбишев. У цій статті М. Бухарін закликав партійно-державне керівництво намагатися досягнути ринкової рівноваги, уникнути народногосподарських диспропорцій, вимагав переглянути вироблені в ВРНГ варіанти п’ятирічного плану, оскільки вони, на його думку, були позбавлені відповідних резервів, і цілком слушно зауважив, що не можна будувати фабрики та заводи заплановані на сьогоднішній день із цеглин, які буде вироблено назавтра²⁷.

Восени 1928 р. Й. Сталін та його прибічники повели наступ на “правий ухил” у ВКП(б). Спочатку взимку 1929 р. на засіданні політбюро ЦК та ЦКК ВКП(б), потім на засіданнях політбюро ЦК і президії ЦКК у квітні того ж року критика позиції М. Бухаріна пішла широким фронтом. Згодом довгі роки він вважався лідером так званого “правого ухилу”. Але в своїх виступах кінця 1920-х рр. Бухарін закликав до швидкого темпу індустріалізації, висував на перший план проблему капітального будівництва. Він цілком слушно зауважував про дисбаланс між планами спорудження нових підприємств і наявністю будівельних матеріалів, про те, що гроші самі по собі не можуть товкати промисловий розвиток вперед. Необхідні кадри, техніка, час на втілення задумів, бо навпаки вийде звертання робіт, посилення диспропорцій між різними виробництвами та галузями.

У статті М. Бухаріна практично відкидав запропонований Й. Сталіним у 1928 р. шлях майбутнього перетворення економіки СРСР. Він виступав за рішення, що були прийняті XV з’їздом ВКП(б). Й. Сталін же, навпаки, відкрито поривав з ними, штовхав до насильницького зламу непу і прискорення індустріального

розвитку за допомогою адміністративно-командного тиску. Ці розбіжності чітко виявилися при підготовці першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства. Характеризуючи представлені на розгляд XV з'їздом ВКП(б) документи з перспективного плану "як чорнову і значно применшену п'ятирічну намітку", Й. Сталін давав зрозуміти плановикам, якого напряду вони повинні підтримуватися надалі. План розглядався як обов'язковий для виконання наказ. "Наші плани є не плани-прогнози, не плани догадки, а плани директиви, які обов'язкові для керівних органів" — заявив вождь з трибуни XV з'їзду партії²⁸.

Середньорічний темп зростання валової продукції великої промисловості у варіантах п'ятирічного плану, що розроблявся у Держплані ВРНГ СРСР, змінювався (в відсотках) наступним чином:

1. Держплан (весна 1927 р.) – 12,4; 2. ВРНГ (кінець 1927 р.) – 15,8; 3. Держплан (кінець 1927 р.), відправний варіант – 13,9; оптимальний варіант – 15,8; 4. ВРНГ (серпень 1928 р.) – 17,3; 5. ВРНГ (листопад 1928 р.) – 18,6; 6. ВРНГ (грудень 1928 р.) – 21,8; Держплан (весна 1929 р.), відправний варіант – 18,6, оптимальний варіант – 22,7.

XV з'їзд ВКП(б) затвердив у директивах щодо розробки п'ятирічного плану наявні на той час варіанти (по Держплану – оптимальний), які виходили на майже 16 % середньорічний рівень росту великої промисловості. У квітні 1929 р. XIV загальносоюзна партконференція затвердила розроблений Держпланом оптимальний варіант п'ятирічки вже майже з 23-відсотковим темпом середньорічного зростання промисловості²⁹. В цей період, коли країна вступила в реконструктивний період і продукція могла зростати лише внаслідок інтенсифікації виробництва на вже діючих потужностях або введенню до ладу новобудов, затвердження темпів, що набагато перевищували досягнуті у світовій практиці показники, свідчило, що партійно-державне керівництво круто змінювало політичний курс. Починалася доба "великого перелому".

У загальному процесі модернізації промисловості СРСР і піднесення його продуктивних сил одне з найважливіших місць займала Україна. Наявність у нашій республіці таких галузей промисловості, які досягли певного рівня успіху, як вугільна, металургійна, машинобудівна, хімічна, цукрова вимагали урахування і виявлення господарських особливостей радянської України в п'ятирічному плані господарського розвитку СРСР. Як

зазначалося у резолюції X з'їзду КП(б)У “Про перспективи господарського будівництва” (листопад 1927 р.) першим вихідним пунктом при побудові п'ятирічного плану для УСРР було зосередження на її території в найбільших в європейській частині СРСР покладань вугілля та залізних руд.

Ця обставина створювала сприятливі передумови вкладення капіталів у вугільну промисловість з тим, щоб забезпечити більший випуск сталі, а також у машинобудівну і хімічну промисловість в цьому районі для використання його природних та інших умов. Розвиток важкої індустрії, а також зв'язаних з нею галузей, мало бути основною програмою господарського плану і промислового будівництва УСРР на майбутні п'ять років. Хімічне виробництво, електрометалургія, машинобудування, вироблення алюмінію і т.д., що тяжіли до Дніпровської електростанції повинні були дати нові засоби для успішного соціалістичного будівництва і для зміцнення незалежності СРСР від капіталістичних країн³⁰.

Важливою віхою у розробці п'ятирічного плану народного господарства УСРР була II Всеукраїнська конференція КП(б)У (квітень 1929 р.). Вона обговорила проект плану, складений на основі директив XV з'їзду ВКП(б) та X з'їзду КП(б)У. Будучи складовою частиною плану першої п'ятирічки СРСР, п'ятирічний план розвитку народного господарства УСРР передбачав реконструкцію і високі темпи зростання народного господарства республіки на основі всебічного розвитку важкої індустрії. У резолюції конференції “Про п'ятирічний перспективний план розвитку народного господарства України” підкреслювалося: “Намічені п'ятирічним планом темпи розвитку народного господарства України випереджають усі темпи, що їх знає історія розвитку капіталістичних країн. Особливо високих темпів дістає розвиток промисловості, тобто випуск валової продукції промисловості збільшувалася на кінець п'ятиріччя майже втриє, досягаючи 5,7 млрд. крб. (у незмінних цінах). При цьому індустріалізація в природних і економічних умовах України дає рішучу перевагу розвитку важкої промисловості, що виробляє засоби виробництва”³¹. П'ятирічний план був розрахований на модернізацію економіки радянської України, перетворенню аграрно-індустріальної республіки в індустріально-аграрну.

Розроблений у всіх деталях план у травні 1929 р. був затверджений XV з'їздом рад УСРР. Реконструкція паливно-енергетичних, металургійних підприємств, нове фабрично-

---

заводське будівництво були важливою складовою частиною модернізації промисловості радянської України.

Особливо велика увага приділялася дальшому розвитку важкої промисловості, зокрема її вугільно-металургійної бази, що мала союзне значення. У промисловість республіки спрямовувались великі суми капіталовкладень. У 1925/26 р. українська індустрія одержувала понад 50 % загальносоюзних капіталовкладень у велику промисловість. Капітальні вкладення державних і кооперативних підприємств і організацій УСРР за роки першої п'ятирічки становили 1 460 млн. крб. проти 359 млн. крб. за 1918 – 1927 рр. Питома вага асигнувань у галузі важкої промисловості в республіці становила у цей період 85 – 93 %.

Успіхи першого року п'ятирічки перевершили усі сподівання. Промисловість упевнено виконувала і перевиконувала плани. Новим було те, що продукція галузей групи "А" значно збільшилася. Ще у 1927 р. обидві групи промисловості розвивалися фактично однаково, в 1928 р. легка індустрія навіть дещо обігнала тяжку. В 1929 р. відбулося якісне зрушення, яке поклало початок тривалому першочерговому зростанню галузей, що випускають знаряддя праці, машини, устаткування, які визначають технічний прогрес і економічну незалежність. Спочатку перший п'ятирічний план, на відміну від наступних, базувався на принципах непу. Намічалось подальше розгортання держрозрахунку, доведення його до кожного підприємства, а не тресту, відповідно до закону 1927 р. При цьому мова йшла не тільки про збалансованість усіх найважливіших завдань між собою, але і відповідне погодження у розвитку індустрії та сільського господарства. Витрати мали бути величезними. Але при всій напруженості планів верх брало піклування про реальність темпів, що намічались; про забезпечення соціальної програми п'ятирічки, яка передбачала пріоритетне збільшення кількості робітників (відповідно з потреби народного господарства), зростання їх кваліфікації, зарплати, покращення умов праці, побуту тощо.

Навіть при небувалому зростанні вкладень у виробництво засобів виробництва передбачалося, що в 1932/33 р. легка промисловість випустить товарів дещо більше, ніж важка. Але вже через декілька тижнів після затвердження плану на I п'ятирічку екстрено і по суті таємно почався перегляд його головних завдань. Спочатку в металургії, потім у машинобудуванні, хімії і т.п. 14 серпня 1929 р. у доповіді на президії ВРНГ СРСР її

голова В.Куйбишев визнав можливість підняти в другому році п'ятирічки випуск валової продукції великої промисловості вже на 28 %, а не на 21,5, як передбачалося планом. Заклики достроково виконати намічену на п'ять років програму зайняли центральне місце в газетах. Мотиви були прості. Народжується небачене в історії суспільство, в його розпорядженні командні висоти економіки, такі важелі як план, змагання, ентузіазм першопроходців, віра у власні сили. Отже, потреби народного господарства не тільки необхідно, але й можна задовольнити у мінімальні строки. Прагнення максимально швидко подолати багатоукладність, створити матеріально-технічну базу соціалізму народжувалися не на порожньому місці. Крім усього іншого, не треба забувати про ті підрахунки, які наполегливо пропагували багато економістів, у тому числі працівники Держплану СРСР. Згідно гіпотезі Н.Ковальського, (під його керівництвом склалися довгострокові перспективні плани СРСР) протягом трьох п'ятирічок намічалось перевершити США по виробництву продукції.

В 1929 р. почалася криза, що охопила весь капіталістичний світ. Це ще більше закріпило уявлення про наближення краху буржуазного ладу, його неспроможності подолати нові потрясіння. Заклик до максимального напруження сил, до здійснення стрибка, що забезпечив би в мінімальний строк побудову соціалізму, став не просто звабливим. Такий заклик, такий стрибок багатьом уявлявся єдино вірним рішенням.

Завершенням повороту до курсу великого стрибка став кінець 1929 р. Напередодні 12-ї річниці жовтневої революції з'явилася стаття Й.Сталіна «Рік великого перелому». В ній стверджувалося: в основному вирішена проблема нагромаджень для капітального будівництва важкої промисловості, вже вирішена декілька років тому проблема легкої промисловості. На листопадовому 1929 р. пленумі ЦК ВКП(б) думки вождя було оформлено в партійну директиву. Результати першого року п'ятирічки підбадьорювали і ряд учасників пленуму твердо висловили упевненість у достроковому виконанні п'ятирічки. Гірники з урахуванням досягнутого гадали справитися з завданням за чотири роки. Тракторобудівники не вагалися у більшому: вони вважали, що можливо випередити США за три роки. Розмови йшли майже виключно про тяжку промисловість, про нове будівництво, про необхідність будь-якими засобами, за будь-яку ціну прискорити розвиток машинобудування, випуск тракторів, різних видів сільгосптехніки,

про зростання капіталовкладень у розгортання індустрії. У кінцевому підрахунку пленум постановив в 1929/30 р. збільшити темп розвитку великої промисловості не до 28 %, а до 32 % — саме цю цифру ще до пленуму назвав Й.Сталін. Пленум ЦК КП(б)У у листопаді 1929 р. цілком схвалив постанову пленуму ЦК ВКП(б) про контрольні цифри розвитку народного господарства на 1929/30 р. і встановив конкретний план народногосподарського розвитку УСРР на наступний господарський рік.

У промисловість, намічалось вкласти близько 800 млн. крб. проти 447 млн. крб. попереднього року і 670 млн. крб., що їх намічав п'ятирічний план для цього року. За умови виконання намічених контрольними цифрами на 1929/30 р. капіталовкладень основні фонди ценової промисловості повинні були зрости на 32,6 %. Зростання капітальних вкладень та основних фондів народного господарства мали забезпечити значне зростання продукції. Валову продукцію промисловості планувалося збільшити на 30 % проти 26 % за п'ятирічним планом, причому в групі «А» приріст мав становити 36,6 %. По найважливішим галузям промисловості УСРР, що відігравала величезну роль в індустріалізації СРСР в цілому, встановлювалися такі завдання приросту в незмінних цінах: у кам'яновугільній — 25,9 %, у залізорудній — 36,7 %, у цементній — 51,9 %, у металопромисловості — 35,3 %, в тому числі металургія чорних металів — 20,4 %, сільськогосподарське машинобудування — 43,1 %, електротехнічне виробництво — 73,3 %, виробництво електроенергії — 45,1 %. «Виконання цих завдань, — відмічалось у резолюції пленуму, — зміцнить індустріалізацію, піднесе її обороноздатність і послабить залежність від капіталістичного світу»³².

На XVI з'їзді ВКП(б) (червень — липень 1930 р.) та XI з'їзді КП(б)У (червень 1930 р.) об'єктивний аналіз економічного розвитку був підмінений гучними фразами та переліком даних про зростання промисловості, про зрушення порівняно з 1926/27 р. і навіть з дореволюційним рівнем. Як і раніше, мова йшла про випуск валової продукції. (До речі, до цього часу вже було ліквідовано ЦСУ, а ціни на продукцію визначали, як правило, відомства які її виробляли. Офіційна вартість устаткування, машин, усієї техніки, що випускалася зростала набагато швидше, ніж її виробництво в натурі). Висміюючи «скептиків з опортуністичного табору», Й.Сталін стверджував, що п'ятирічка в області народної промисловості можна виконати за «яких-небудь 1 1/2 роки», в торговій — навіть раніше, в загальному

машинобудуванні — в 2 ¹/₂ - 3 роки і т.д. А щоб виключити будь-яку можливість інших, більш виважених міркувань і підходів, вождь попередив, що люди, які “базікають”, про необхідність зниження темпу зростання промисловості, є вороги соціалізму, агенти класових ворогів.

Після такої підготовки навряд чи хто був здатен заперечити проти його настанов-директив «будь за що» виплавити в кінці п'ятирічки 17 млн. т. чавуну (замість 10 млн. т. за планом), зібрати 170 тис. тракторів (планувалося 55 тис.), випустити 200 тис. автомашин — вдвічі більше, ніж передбачалося раніше. На 100 % збільшувалося завдання працівникам кольорової металургії, сільськогосподарського машинобудування. По випуску продукції у третьому році п'ятирічки передбачалося вдвічі і навіть більше перевершити планові завдання.

Початок 30-х рр. пройшов під знаком небаченого зростання вкладень в важку промисловість. За офіційними даними за період з 1 жовтня 1928 р. по 1 січня 1938 р. витрати на її розвиток приблизно на 45 % перевищили попередньо намічені витрати. Внутрішньо-промислові нагромадження виявилися набагато меншими від запланованих (з 1931 р. промисловість стала нерентабельною і залишалася такою майже до кінця десятиріччя. Да по-іншому і не могло бути в умовах різкого (позапланового) розширення формату робіт, масового залучення у виробництво мільйонів вчорашних селян, які вперше опинилися у місті, на будівництвах, підприємствах. У 1930 р. намічалось, що вільний рух трудових ресурсів поступить місцем їх адміністративному плануванню. Біржі праці були замінені відділами кадрів Наркомпраці. На зміну ринку праці прийшло планове навчання і розподіл робочої сили.

До літа 1930 р. в наслідок витрат на індустріалізацію і ліквідацію розрухи, яка була наслідком першого етапу колективізації, економіка знаходилася в стані напруженості. У липні – серпні вона вступила у «міні-кризу». Зменшилося валове виробництво великої промисловості, упала продуктивність праці. Незважаючи на «міні-кризу», Й. Сталін та його найближче оточення наполягали на збереженні надзвичайно оптимістичних планів промислового розвитку, стверджували, що вирішення проблем полягало в кращій організації і більш ефективній мобілізації економіки. Значні зміни відбулися в складі господарських керівників СРСР. С. Орджонікідзе, який на посаді голови Рабкріну, був одним з головних захисників нарощування планів,

---

змінив В. Куйбишева і очолив ВРНГ СРСР. Головою Раднаркому країни замість О. Рикова став В. Молотов. В доповіді на сесії ЦВК про контрольні цифри на 1931 р. останній повідомив, що намічено збільшення промислової продукції на 45 відсотків замість 22, передбачених п'ятирічним планом для третього року п'ятирічки. Невдовзі Й. Сталін в одному з своїх виступів сказав, що це буде означати виконання п'ятирічки за три роки по головним галузям.

У проведенні індустріалізації вирішальне значення набули інші, ніж в 1920-ті роки, методи. Всі ланки відтворення, всі його фактори, всі учасники, всі завдання, ресурси для їх виконання, норми оплати праці – все ставало об'єктом прямого централізованого регламентування. Особливого значення в цих умовах набували такі показники як достроковість виконання завдань, перевищення рівня зростання до попереднього періоду.

У 1930 – 1932 рр. ВРНГ сконцентрував увагу на важкій промисловості. Упор було зроблено на прискореному будівництві ударних об'єктів. До їх числа віднесли 50 – 60 новобудов. В кінцевому рахунку вони отримали майже половину коштів, виділених на будівництво приблизно 1 500 підприємств, що мали стати до ладу в роки першої п'ятирічки. З групи ударних об'єктів Г.Орджонікідзе виділив 14 найважливіших. Разом вони складали менше 1 % підприємств, що будувалися, але саме ці об'єкти постачалися краще і найбільш повно, у тому числі закордонною технікою. Недарма кожен з таких первістків індустріалізації став широко відомим не тільки в СРСР, але далеко за його межами.

На практиці використовувалася все більш жорстка централізація, адміністрування, накази. В 1929 – 1930 рр. в промисловості були створені великі об'єднання, які концентрували в своїх руках всі питання, що відносилися до виробництва, збуту та постачання.

Як вже зазначалося в 1926 – 1929 рр. радянська економіка розвивалася досить стабільно. Але в подальшому партійно-державне керівництво на чолі з Й. Сталіним робить поворот до курсу «великого стрибка». Боротьбу за максимально швидкий розвиток промисловості вождь цинічно назвав «підхльостуванням країни». Після двох перших вдалих років п'ятирічки, коли діяла стара система, характерна для непу, почалася полоса волюнтаризму. Вимагалось щорічно піднімати виробництво на 32, 45 – 47 % і т.п. Відповідно рушилася вся система управління, планування, постачання. До того ж країну потрясли трагічні події

колективізації та голодомору. Не допомогли ніякі заклики до організації змагання, до зміцнення дисципліни. Нереальними виявилися темпи не тільки спущені зверху, але й ті, які були зафіксовані в затвердженому плані. Наднапруження вело до зламу усієї системи управління, постійним збоям у виробництві, а масові репресії проти спеціалістів і наплив ненавчених робітників – до зростання кількості аварій, які в більшості випадків характеризувалися як «вилазки класових ворогів». Надмаксимальна концентрація сил та засобів на головному напрямі – розвитку важкої промисловості – погіршила і без того тяжкий стан в галузях групи «Б» і на транспорті, суттєво відбилосся на соціальній політиці, на стані населення. «Підхльостування» фактично зірвало курс на прискорену індустріалізацію.

Незважаючи на це у січні 1933 р. у доповіді на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) Й. Сталін оголосив, що п'ятирічний план виконано. Заключним роком п'ятирічки став 1932 рік (до цього часу початок господарського року було перенесено на 1 січня). Таким чином вона тривала 4 роки і 3 місяці. В доповіді Й. Сталіна на об'єднаному пленумі було наведено всього дві звітні цифри: повідомлялося, що програма по загальному обсягу промислового виробництва виконана на 93,7 %, по тяжкій промисловості – на 108 %. Мова йшла про вартісні, валові показники, які по самій своїй природі неминуче умовні в тій або іншій мірі. Ця умовність, приблизність тим більша, чим сильніше змінюється структура виробництва протягом періоду, що розглядається. Саме перша радянська п'ятирічка являла собою мабуть унікальній в світовій історії приклад зламу структури промисловості у великій країні. У 1932 р. давали продукцію цілі галузі промисловості, які не існували в 1928 р.: автомобільна, тракторна, нафтохімічна та інші. Майже всі інші галузі обробної промисловості стали давати нову продукцію. Таке перетворення структури само по собі лише підкреслює історичне значення модернізації індустрії. Але якщо ми хочемо оцінити наскільки точним було конкретне планове вирішення і як воно було виконано, то на такі загальні вартісні показники покладатися не можна.

Для більш повної і достовірної відповіді треба проаналізувати і натуральні показники.

Таблиця № 1. Промислове виробництво в СРСР в першій п'ятирічці³³.

Вид продукції	Завдання на останній рік п'ятирічки, намічені XVI партконференцією і V з'їздом рад	Підвищені завдання	Фактично вироблено у 1926 р.	Фактично вироблено у 1932 р.	Рік фактичного досягнення планових показників	
					первісних	підвищених
Електроенергія млрд. кВт.ч.	22	—	5,0	13,5	1935	—
Вугілля, млн. т.	75	—	35,5	64,4	1933	—
Чавун, млн. т.	10	17	3,3	6,2	1934	1950
Трактори, тис. шт.	53	170	1,3	48,9	1933	1956
Сталь, млн. т.	10,4	—	4,3	5,9	1935	—
Залізна руда, млн. т.	19,4	—	6,1	12,1	1934	—

Як бачимо з таблиці з головних завдань в 1932 р. не було виконано жодного. Більшість виконано в 1934 (що приблизно відповідає наміткам відправного варіанту) або пізніше. Отже грандіозні модернізаційні плани лишилися на папері, хоча промисловість безперервно одержувала потрібні кошти. Перший п'ятирічний план було перевиконано (особливо в сфері важкої промисловості) лише по витратам. Самим нереальним планом із усіх планів сталінського періоду був, безперечно, план на 1931 рік, який передбачав збільшення загальних капіталовкладень майже на 70 %, а промислової продукції – на 40 %. В плані передбачалося, що в 1931 р. капіталовкладення в промисловість перевищать найвищий показник щорічних промислових капіталовкладень в США (що звісно було неможливим). Ці контрольні цифри були рішуче підтримані Й. Сталіним в його виступі на нараді господарників 4 лютого 1931 р. Щоб захистити завищені планові показники від будь-якої критики, він заявив, що СРСР відстає від розвинутих країн на 50 – 100 років і тому необхідно подолати цей розрив протягом 10 років. Ця заява повинна була надихнути

маси на безмірно тяжку працю по створенню індустриальної бази країни.

На час цього виступу Сталіна виконання плану вже відставало від графіку внаслідок тяжкої транспортної кризи. За перші п'ять місяців 1931 р., навіть по офіційним даним, промислове виробництво складало тільки 7 – 8 % показників відповідного періоду попереднього року. Влітку 1931 р. розмови про відсутність реалізму в планах велися як і раніше. На 1 червня 1931 р. було припинено асигнування 613 з 1 659 основних об'єктів важкої індустрії, що будувалися, з тим, щоб забезпечити всім необхідним, ті, які залишилися. Таким чином, визнавалося, що кількість об'єктів, які будувалися, була занадто великою.

Влітку 1931 р. довгострокові плани були переглянуті. 11 травня 1931 р. голова Держплану СРСР В.Куйбишев у своїй доповіді по проекту другого п'ятирічного плану запропонував збільшити виробництво чавуну до 1937 р. до 60 млн. т. Але в серпні 1931 р. Держплан знизив цю цифру до 45 млн. т. Того ж місяця на нараді в політбюро ЦК ВКП(б) відбулося ще більше скорочення плану по випуску чавуну (намічалось довести його до 25 – 30 млн. т.).

І все ж при затвердженні плану на 1932 р. ті, хто його складав, керувалися, скоріше, надіями, ніж здоровим глуздом. Згідно цього плану, промислове виробництво повинно було вирости на 36 %, хоча в 1931 р. його збільшення складало всього 21 % замість передбачених 45 %.

Обговорення другого п'ятирічного плану тривало протягом усього 1932 року. XVII партійна конференція, що пройшла в січні – лютому 1932 р., схвалила подальше скорочення плану по чавуну до 2,2 млн. т. на 1937 р., а також порівняно низькі темпи збільшення капіталовкладень на 1933 – 1937 рр. І все ж плани по багатьом галузям залишалися надзвичайно високими. Так, забезпечення населення споживчими товарами, у тому числі продовольчими, з 1932 по 1937 р. повинно було збільшитися в 2 – 3 рази³⁴. Проект плану був незбалансований, особливо це стосувалося рівня капіталовкладень, який був доволі низький для здійснення цілей, які намічались по різним галузям економіки.

Згідно плану збільшення продукції у 1933 – 1937 рр. повинно було складати приблизно 16,5 % на рік, тобто набагато менше, ніж у першій п'ятирічці. При цьому галузі групи «Б» повинні були по темпам росту перевищити галузі групи «А». Партійно-державне керівництво вбачало у цьому одну з специфічних рис політики індустріалізації на новому етапі соціалістичного

будівництва, який вони пов'язували з посиленням уваги до піднесення життєвого рівня трудящих.

Плани і після цього не один раз змінювалися. Й.Сталін сподівався, що в другій половині п'ятирічки вдасться організувати новий стрибок. Але минулого авантюризму вже більше не було. В роки II п'ятирічки голова ВРНГ СРСР Г. Орджонікідзе більш реалістично оцінював господарські ситуації, можливості радянської економіки в цілому. Працівники ВРНГ більш не виступали за збільшення виплавки чавуну за будь-яку ціну. Нерідко їх керівник навіть йшов на зменшення деяких завдань. Технократичний підхід зберігався, але вже не казали: «спочатку завод, а потім місто», тобто спочатку продукція, а потім житло і школи. Якісно новими стали відношення до змагання, до матеріального стимулювання.

Партійно-державне керівництво країни вимушено було переглянути якщо не економічну політику взагалі, то темпи її виконання. Намітилися досить помірні середньорічні темпи зростання промислової продукції, що дозволило дещо зняти гостроту в галузях індустрії, їх диспропорції. Припинення індустріальної гонитви дозволило приділити увагу освоєнню нової техніки, підготовці кваліфікованих кадрів. У другій половині 1935 р. було вирішено ліквідувати «стелю» в заробітках. Це, а також перехід від карткової системи до вільного продажу товарів через магазини, сприяли підвищенню матеріальної зацікавленості працюючих. Наслідком цього стало розгортання стаханівського руху, який відіграв суттєву роль у покращенні ситуації в народному господарстві. Більш реальні завдання, увага до технічної реконструкції, стаханівський рух вели до зменшення екстенсивних методів зростання економіки.

Все це мало позитивні наслідки для модернізації радянської індустрії. До ладу стало ще 4 500 великих підприємств. Підвищення продуктивності праці (вона зросла вдвічі) стало рішучим організатором зростання виробництва. Якщо в першій п'ятирічці основні виробничі фонди, кількість працівників, які їх обслуговують, а також обсяг валової продукції зросли вдвічі, в другій п'ятирічці валова продукція виросла, це більше, але при цьому кількість робітників та службовців зростала в 4 рази повільніше, ніж в роки попереднього п'ятиліття. Така ж картина і по іншим показникам: енергоозброєність зростала в 4 рази швидше, чим в роки I п'ятирічки. Підкреслимо головне: йшло наполегливе освоєння нової техніки.

Принципово важливим результатом стало зрушення в подоланні техніко-економічної відсталості СРСР. За роки II п'ятирічки країна, по суті, припинила ввезення сільськогосподарських машин і тракторів. В попередній п'ятирічці їх закупівля за кордоном обійшлася в 1 150 млн. крб. Витрати на придбання чорних металів з 1,4 млрд. крб. в I п'ятирічці скоротилися у 1937 р. до 88 млн. крб. В 1936 р. питома вага імпортової продукції в загальному споживанні знизилася до 1 – 0,7 %. Торговий баланс СРСР наприкінці другої п'ятирічки зробився активним і приніс прибуток³⁵.

І все ж широко відомі висновки про дострокове виконання другої п'ятирічки не відповідають дійсності. Як і при оцінці підсумків попередньої п'ятирічки керівництво знову пішло на перекручення досягнутих результатів. За підрахунками економістів, це відноситься не тільки до даних про збільшення національного доходу і підвищенні життєвого рівня населення, їх споживання. Проаналізувавши 46 найважливіших показників плану на 1933 – 1937 рр. дослідники дійшли до сумного висновку про те, що тільки в десяти завданні було виконане. Якщо взяти повний набір показників рівень виконання дорівнював приблизно 70 – 77 %.

На відміну від плану промисловість групи «Б» не перевершила по темпам зростання галузі групи «А». Як і в першій п'ятирічці лідером залишалася важка індустрія. Саме сюди спрямовувалися усі головні сили і засоби. Цього бажав Й. Сталін. Хоча він досить часто казав, що піклується про зростання добробуту трудящих, але на практиці продовжував свій попередній курс на першочерговий розвиток важкої індустрії. Піддавши критиці статтю М. Бухаріна «Економіка радянської країни» він писав, що суть індустріалізації, полягає в розвитку виробництва засобів виробництва, у всілякому сприянні створенню фондів важкої промисловості. Не менш симптоматична ще одна настанова вождя: ніхто не повинен думати, нібито ця політика проводиться за рахунок будь-якого ущемлення групи «Б» чи сільського господарства. Наведені вище зауваження були передані всім членам політбюро ЦК ВКП(б).

Порівнювати планові та звітні показники другої п'ятирічки з обсягом валової продукції в ціновому вимірі практично неможливо. Оскільки на цей час в СРСР була подолана інфляція й досягнута стабільність цін, рівень яких істотно підвищився. Хоча статистичні органи проводили обрахунки в незмінних цінах 1928 р., вартість продукції, яку промисловість почала випускати, обчислювалася в

цінах, що існували на момент освоєння. Частка нових виробів у загальному випуску валової продукції була настільки вагомою, що істотно змінювала звітні показники в бік збільшення.

Спотворювалася також питома вага окремих галузей у загальному обсязі промислової продукції. Наприклад, оновлення виробів було інтенсивним у машинобудуванні, але майже не відчувалося в добувних галузях, тож частка останніх у промисловому виробництві знижувалася безвідносно до реальних зрушень на підприємствах. Робітники статистичних органів не раз подавали керівництву об'єктивну інформацію про підсумки промислового розвитку. Збереглися архівні матеріали, які відбивають реальний стан справ в різних галузях. Проте населення країни нічого тоді про них не знало. На з'їздах, нарадах, у засобах масової інформації — повсюду мова йшла про триумфальні перемоги, дострокове виконання планів тощо. Безумовно, такого роду обман суперечив закликам усвідомленню успіхів радянського суспільства, заважав вірно розуміти досягнуті рубежі. Це було тим більше протиприродно, що зміни були дійсно величезні й очевидні. В ході промислових перетворень, які охоплювали всі республіки і регіони СРСР зріс робітничий клас, на долю якого в 1939 р. припадала третя населення, а разом зі службовцями складав більше половини трудящих. В 1926 р., як і до революції в містах мешкало приблизно 18 % громадян СРСР, в 1939 р. — фактично вже третина населення країни.

Середньорічний темп приросту промислової продукції в Україні становив у другій п'ятирічці 17,4 % (в цілому по СРСР — 17,1 %). Ці цифри важко порівняти із затвердженим планом. Порівняння планових і звітних показників у натуральному виразі показує, що друга п'ятирічка була більш успішною, ніж перша, хоча багато планових позицій знову залишилися невиконаними в повному обсязі. Середньорічні темпи приросту продукції в 1933 — 1937 рр. по окремим видам: чавуну — 16,8 %, сталі — 21,5 %, прокату — 19,3 %, коксу — 15,4 %, електроенергії — 23,8 %, цементу — 17,9 %, бавовняних тканин — 26,7 %, продукції машинобудування і металопродукції — 20,7 %, по видобутку вугілля — 11,9 %, залізної руди — 15,3 %³⁶. Такі високі темпи зростання промислового виробництва, що спиралися на великий розмах капітального будівництва, підвищення продуктивності праці, дозволили досить успішно завершити головне господарське завдання другої п'ятирічки — технічну реконструкцію промисловості УСРР. Індустрія України майже повністю була переозброєна новими засобами

виробництва. Вже в 1936 р. на нових і реконструйованих підприємствах республіки вироблялося 87,8 % валової промислової продукції.

Більш ніж у два рази зросла фондоозброєність одного робітника в промисловості України не цей період.

Швидке зростання промислового виробництва привело до значних змін у структурі народного господарства республіки. Питома вага промисловості в загальному обсязі продукції індустрії і сільського господарства за 1933 — 1937 рр. зросла з 72,4 до 77,4 %. Україна перетворилася на одну з найбільш розвинутих у промисловому відношенні республік у складі СРСР. За роки другої п'ятирічки питома вага галузей групи «А» в Україні збільшилася з 60,6 до 62,0 %. В цілому по Радянському Союзу питома вага галузей групи «А» становила в 1932 р. — 55,4 %, в 1937 р. — 57,8 %. За роки перших п'ятирічок була створена сучасна важка індустрія на ґрунті передової техніки.

Істотно змінилося і місце промислових галузей. Так, у 1913 р. перше місце займала цукрова промисловість. В 1937 р. машинобудування за цей відносно короткий період перейшло з четвертого місця на перше. З найкращими показниками наприкінці другої п'ятирічки на другому місці у загальному виробництві промисловості України стояла металургійна, на третьому — хімічна і на четвертому — вугільна³⁷.

Таким чином індустрія УРСР в 1937 р. мала більш прогресивну галузеву структуру.

Одним з найголовніших чинників модернізації промисловості радянської України стало будівництво нових і реконструкція існуючих промислових об'єктів. На першому місці за капіталовкладеннями була металургія, на другому — перебувало машинобудування, третє і четверте ділили електроенергетика та паливна промисловість.

На відбудову 35 промислових об'єктів перших п'ятирічок виділялося до 1936 р. понад 100 млн. крб. З них в УСРР розміщувалося 12 – 7 новобудов і 5 докорінно реконструйованих підприємств. До новобудов належали металургійні заводи (Запоріжсталь, Криворіжсталь, Азовсталь), Дніпрогес, Дніпроалюмінійбуд, Краматорський завод важкого машинобудування і Харківський тракторний завод. Серед реконструйованих об'єктів виділялися Луганський паровозобудівний завод і чотири металургійні підприємства: в Макіївці, Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Комунарську (нині Алчевську).

Саме ці підприємства відігравали ведучу роль у модернізаційних процесах. Водночас незважаючи на титули «ударної», «першочергової», «найважливішої» практично всі новобудови та реконструйовані об'єкти вводилися до ладу з невисокими якісними показниками, за рахунок непомірного зростання їх початкової кошторисної вартості. Виступаючи в грудні 1935 р. на Всесоюзній нараді з питань будівництва, голова Держплану СРСР В. Межлаук змушений був визнати, що багато будівництв запізняються не тільки на місяці, але й на роки і запланована на 1935 р. вартість 500 будівництв зросла порівняно з початковими кошторисами більш ніж на 5 млрд. крб. Главки та наркомати маскували ці перевитрати переглядом попереднього кошторису³⁸.

Навіть формальне введення до ладу підприємства не значило, що воно здатне нормально функціонувати. Введені до ладу промислові об'єкти довгий час працювали збитково, отримували дотації від держави.

Осмилення підсумків модернізації радянської промисловості (у тому числі української), що проводилася в 1920 – 30 рр. має особливо важливе значення як для розуміння того, чого вдалося досягнути в міжвоєнний період, так і для з'ясування невирішених тоді завдань. За радянських часів ці підсумки пов'язували виключно з досягненнями індустрії в СРСР. Це по-суті відбиває сталінське розуміння сутності модернізації економіки. Дійсно, в промисловій сфері тоді вдалося здійснити ривок, створити потужний потенціал. Водночас небувало високими темпами йшов процес урбанізації. Чисельність тільки промислових робітників виросла за роки довоєнних п'ятирічок в 2,5 рази, ще скоріше збільшувалася кількість інженерно-технічних працівників. Водночас в 1940 р. фондівіддача залишалася такою ж, як і в 1928 р.

За обсягом промислового виробництва СРСР вийшов на перше місце в Європі і друге в світі. Особливо швидкий стрибок зробили енергетика і металургія. Практично виник ряд нових галузей: авіаційна, автомобільна, алюмінієва, літако- та танкобудування та інше. Центральною ланкою модерністської стратегії більшовиків було прискорене перетворення країни з переважно аграрної в індустріальну. Вони намагалися досягнути цього шляхом надконцентрації ресурсів, за рахунок величезних людських та матеріальних втрат. Політика, яку проводило сталінське керівництво була спрямована не на модернізацію народного господарства, а на «індустріалізацію промисловості», тобто безумовне виконання вказівок центру, директивне планування,

---

вольову переорієнтацію у розвитку економіки. Модернізація — процес цілісного оновлення суспільства. В радянській країні вона відбувалася на основі асиміляції досягнень більш розвинених країн, під їх стимулюючим впливом. Ідея будівництва соціалізму в СРСР включала в себе модернізацію, але під другими назвами. Її запровадження засобами масового насильства, що нищили сталий спосіб життя, спиралося на ілюзію забезпечення модернізації зусиллями партійно-державного апарату, повести суспільство у заданому напрямі.

Модернізуючи країну Сталін та його оточення не були стурбовані, що мобілізаційна економіка, яка створювалася в СРСР, не пододала вихідних форм, які відчувували людську працю від власності, влади та управління. Не перетворила трудящого в господаря виробництва. Найбільш істотна риса мобілізаційної економіки — її антигуманізм. Будь-яка прогресуюча економіка, яку б безпосередню ціль вона не переслідувала завжди була спрямована на задоволення матеріальних потреб населення і тільки в ході вирішення цього постійного завдання суспільного виробництва, вона разом з нею вирішувала свої специфічні формаційні завдання.

Адміністративно-командна господарська система виявилася здатною для проведення форсованої модернізації економіки. Господарський механізм такого роду в багатьох аспектах відповідав об'єктивним потребам і природі індустріальних перетворень, що відбувалися в радянській країні. Індустріальний тип виробництва по своїй техніко-технологічній природі може першочергово формуватися в окремих секторах економіки. Найважливішою передумовою і засобом форсованої індустріалізації, що базувалася на першочерговому розвитку небагатьох ключових галузей, було кількісне співвідношення сил і засобів суспільства, підтримка умов, за яких ніхто і ніщо не відволікає їх на інші цілі. Адміністративно-командна система при повній монополії держави в народному господарстві сама й створювала механізм, здатний забезпечити такі умови.

Більшість дослідників вважають, що надзвичайно значні інвестиції, сировинні витрати на модернізацію промисловості допомогли скоротити технологічне відставання, яке було між царською Росією і розвинутими індустріальними країнами. До кінця 1930-х років радянське машинобудування було здатне випускати сучасну продукцію багатьох типів. Форсоване нарощування основних капіталів, масований імпорт новітнього

устаткування дозволили добитися того, що воно було значно “молодшим” від закордонного. Так, в 1940 р. 71 % радянського устаткування було не старішим ніж 10 років, в США та Німеччині ці показники відповідно дорівнювали 28 та 34 %³⁹.

Як уже зазначалося в процесі модернізації економіки більшовицьке керівництво на перший план висувало завдання її мілітаризації, створення могутнього ВПК, здатного в значній кількості випускати новітнє озброєння. Досягненню цієї цілі підпорядковувалися всі інші напрями в розвитку народного господарства. В певній мірі за досить короткий термін СРСР перетворилася в могутню в військовому відношенні супердержаву. Тільки згідно отпавного варіанту першого п'ятирічного плану передбачалося збільшити виробництво боєприпасів в 2,7 раз, ручної вогнепальної зброї в 2,5 – 3; літаків – в 2,7, танків – в 15, автомобільного транспорту – в 4 -5 раз⁴⁰.

Для країн другого ешелону модернізації було характерним те, що вони мали можливість використовувати техніку та технології більш розвинутих країн. Не був винятком і СРСР, особливо на першому етапі індустріалізації. Наприклад, в 1927/28 р. частка імпорту по продукції машинобудування складала 30,4 %, по автомобілям – 68,2, тракторам – 63,4, по алюмінію і каучуку – 100 %⁴¹. Велике значення мало співробітництво (особливо в роки першої п'ятирічки), з великими корпораціями та проектно-конструкторськими фірмами США, Німеччини, Великобританії на інших розвинутих країн на основі договорів про технічну допомогу чи контрактів по імпорту машин та устаткування для створення ряду сучасних виробництв, будівництва фабрик та заводів. Американський історик Сеттон дійшов висновку, що 95 % радянських підприємств отримували західні машини, устаткування, технології, пряму технічну допомогу. Як зазначав Г. Орджонікідзе: «Наші заводи, наші шахти, наші фабрики тепер озброєні такою прекрасною технікою, якої ні одна країна не має... Відкіля ж ми її взяли? Ми купували у американців, у німців, у французів, у англійців найбільш удосконалені машини, найостанніші досягнення світової техніки і цим озброювали наші підприємства»⁴².

Одним з головних завдань модернізації промисловості було добитися повної незалежності від інших країн. Ця мета в основному була досягнута. В 1936 р. питома вага імпортової продукції в залежності споживання країни знизилась до 1 – 0,7 %. Значний внесок у вирішенні цього завдання зробила промисловість України. Зокрема вона займала провідне місце в машинобудуванні

для вугільної і металургійної галузей, у виробництві чорних і кольорових металів, сільськогосподарських машин (в т. ч. тракторів) тощо.

Головним гаслом під яким проводилася модернізація радянської економіки було «Догнати й перегнати капіталістичні країни». В певній мірі воно виправдалося.

За 10 – 12 років в СРСР була створена могутня важка індустрія з високим військовим потенціалом. Разом з тим завдання модернізації промисловості не було до кінця виконане. Стадіальне відставання радянської держави від передових зарубіжних країн залишалось. СРСР (в тому числі й Україна) залишився в цілому аграрно-індустріальною країною. Головне місце відводилося матеріально-технічним інноваціям, соціальні нововведення сприймалися як другорядні. Отже, відставання не зникло, але стало меншим.

Валова продукція промисловості на душу населення в СРСР по відношенню до других країн у 1940 р. складала порівняно з США – 0,29 %, Великобританією – 0,36 %, Францією – 0,53 %, Німеччиною – 0,45 %, Італією – 0,7 %, Японією – 0,87 %⁴³.

Радянська промисловість втілювала нові технології не на належному рівні. Вона не мала достатніх стимулів для виробництва нової продукції. Поки устаткування та технології імпортувалися з Заходу радянське керівництво вважало, що головним завданням є оволодіння зарубіжною технікою і створення базового рівня, який забезпечить подальший технічний прогрес.

Так, завдяки імпорту в значній мірі забезпечувалася потреба в сучасному ковальсько-пресовому устаткуванні. Недостатньо впроваджувалися нові методи обробки металу. Задарма втрачалися зусилля робітників, до відходів ішло багато металу. Чиста вага виробу в системі машинобудівних підприємств складала 50 – 60 % ваги металу, який втрачався на його виробництво. Це, в свою чергу, вело до нарощування потужності чорної металургії.

Застарілу продукцію випускали підприємства електромашинобудування. Приміром, Харківській електромеханічний завод (ХЕМЗ) наприкінці 1930-х рр. випускав масляні реостати, сконструйовані на початку століття. На їх виготовлення ішло в 2 – 2,5 рази більше металу, ніж на аналогічну продукцію у США.

У такому ж становищі опинилися не лише старі реконструйовані підприємства, але й збудовані в роки перших

п'ятирічок. Високим був рівень витрат сировини і матеріалів. Різноманітні витрати приводили до постійного дефіциту ресурсів.

Більшовицьке керівництво намагалось сконцентрувати у своїх руках усі ресурси, закупити за кордоном необхідну техніку і технологію, і, спираючись на цю базу, забезпечити модернізацію промисловості. Але створена шляхом надзвичайних жертв система, незважаючи на потужний промисловий ривок і певні спроби пристосуватися до загальносвітових реалій, вже тоді зумовила подальший розвиток радянської економіки і її долю.

Ні примусові заходи та жорстокий адміністративний контроль, ні ентузіазм частини суспільства не були здатні забезпечити належну життєздатність економіки. Навпаки вони породжували протиріччя, які руйнували основи існуючого режиму. Для подолання цих протиріч, сталінське керівництво вимушене було іноді враховувати реальну економічну ситуацію, відмовлятися від проголошених раніше програм.

Наприкінці хотілося б зробити деякі узагальнення щодо модернізаційного процесу в СРСР у міжвоєнний період.

Внаслідок національної кризи, що була викликана протиріччями розвитку капіталізму в країнах другого ешелону, які загострилися до краю першою світовою війною, на хвилі масового руху, партія, що дотримувалася марксової концепції безтоварного соціалізму, прийшла до влади. З цього моменту революційна політична еліта опинилася в потужній органічній течії російської та світової історії. Цей історичний Гольфстрім вібрав у себе лише ті елементи більшовицької доктрини, які відповідали імперативам об'єктивної реальності, відмівши все чуже їй.

У цій течії виразно видні чотири тісно взаємодіючи, випливаючи один на одного головних потоки:

1. Зростання державного втручання в економіку, як виявлення загальносвітової тенденції — наслідок індустріальної стадії розвитку виробничих сил.

2. Специфічний етантизм, пов'язаний з імперативами наздогоняючого розвитку, з необхідністю, особливо враховуючи ситуацію міжвоєнного періоду, прискореного подолання техніко-економічної відсталості.

3. Впливом російського цивілізаційного комплексу (державно-патерналістичних, общинних та інших традицій), геополітична ситуація (самий довгий сухопутний кордон, що особливо в тих конкретно-історичних умовах вимагало потужної армії, а отже,

---

прискореного створення важкої промисловості як бази сучасного військово-промислового комплексу).

4. Вплив доктринного фактору: прагнення партії-держави до форсованого одержавлення економіки, що суб'єктивно усвідомлювалося як побудова соціалізму.

На базі державного соціалізму Радянський Союз в основному зміг вирішити ключові завдання індустріальної фази загально-світового процесу модернізації, хоча й не зміг до кінця подолати, відставання від передових у техніко-економічному відношенні країн; перемогти нацизм, зберегти себе як велику світову державу.

В даній розвідці автор розглянув лише деякі аспекти модернізації промисловості радянської України у міжвоєнний період. Ця складна, багатопланова тема безперечно потребує дальшого поглибленого і досконалого вивчення.

---

¹ Вишне夫斯基 А. Серп и рубль. - М., 1993. - С. 13.

² Там само. - С. 12.

³ Розвиток народного господарства Української РСР. 1917 — 1967. - Т. I. - К., 1967. - С. 39.

⁴ Історія народного господарства Української РСР. - Т. 2. - К., 1984. - С. 100.

⁵ Розвиток народного господарства Української РСР. 1917 — 1967. - Т. I. - К., 1967. - С. 155.

⁶ План электрификации РСФСР. Доклад VIII съезду Советов Государственной комиссии по электрификации России. - М., 1955. - С. 182.

⁷ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917 — 1967). - Т. I. - М., 1967. - С. 145.

⁸ Там само. - С. 248.

⁹ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921 — 1925 годы). - Сборник документов и материалов. - К., 1964. - С. 38 - 40.

¹⁰ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. - Т. I. - К., 1976. - С. 173.

¹¹ Історія народного господарства Української РСР. - Т. 2. - С. 134.

¹² Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921 — 1939 рр.). - К., 1999. - С. 48.

¹³ Пиріг О. НЕП: більшовицька політика імпровізації. - К., 2001. - С. 135 - 136.

¹⁴ Розвиток народного господарства Української РСР. 1917 — 1967. - С. 204 - 205.

¹⁵ Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 — 1928). - К., 1996. - С. 342.

¹⁶ Там само.

-
- ¹⁷ Девятый съезд коммунистической партии большевиков Украины. Стенографический отчёт. - Харьков, 1926. - С. 30 - 31.
- ¹⁸ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. - Т. I. - К., 1976. - С. 404.
- ¹⁹ Розвиток народного господарства Української РСР. 1917 — 1967. - С. 286.
- ²⁰ Ханін Г.І. Почему и когда погиб НЭП // ЭКП. - 1989. - № 10. - С. 70 - 75.
- ²¹ Исторические исследования в России. - М., 1996. - С. 248.
- ²² Симонов Н.С. Военно-промышленный комплекс СССР в 1920 — 1950-е годы: темпы экономического роста, структура, организация производства и управления. - М., 1996. - С. 58.
- ²³ XV съезд Всесоюзной коммунистической партии (большевиков). Стенографический отчёт. - М., 1928. - С. 47.
- ²⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. - Т. I. - К., 1976. - С. 463.
- ²⁵²⁵ Безансон А. Советское настоящее и русское прошлое. - М., 1998. - С. 143 - 144.
- ²⁶ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. - Т. 4. - С. 277, 278
- ²⁷ Бухарин Н.И. Заметки экономиста // Избранные произведения. - М., 1990. - С. 481.
- ²⁸ Сталин И.В. Сочинения. - Т. 10. - С. 297, 324.
- ²⁹ Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 — 1928). - С. 356 - 357.
- ³⁰ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. - Т. I. - К., 1976. - С. 483.
- ³¹ Там само. - С. 600.
- ³² Там само. - С. 626 - 627.
- ³³ Лацис О. Проблема темпов в социалистическом строительстве // Коммунист. - 1987. - № 18. - С. 82 - 83.
- ³⁴ Девис Р.У. Советская экономика в период кризиса 1930 — 1933 годы // История СССР. - 1991. - № 4. - С. 200.
- ³⁵ Лельчук В.С. 1926 — 1940 годы: завершённая индустриализация или промышленный рывок? // История СССР. - 1990. - № 4. - С. 21.
- ³⁶ Народне господарство УРСР. Статистичний збірник. - К., 1957. - С. 23.
- ³⁷ Розвиток народного господарства Української РСР. 1917 - 1967. - С. 384.
- ³⁸ Симония Н.А. Что мы построили. - М., 1991. - С. 335.
- ³⁹ Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. - Т. 1. - М., 1997. - С. 152.
- ⁴⁰ Симонов Н.С. Вказ. праця. - С. 81.
- ⁴¹ Кривонос В.М. Вклад рабочего класса Украины в завоевание технико-экономической независимости СССР. - К., 1982. - С. 116.
- ⁴² Геллер М., Некрич А. История России. 1917 — 1995. - Т. I. - С. 225, 244.
- ⁴³ Вишневський А. Вказ. праця. - С. 56.